Conference on Social Sciences and Humanities Research (CSSHR)
volume. 3 № 8
CSSHR
EYIB
EDUCATIONAL YIELD INSIGHTS & BREAKTHROUGHS
ISSN: 3060-4648

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA BANKLARNI TRANSFORMATSIYA QILISH JARAYONIDA AKTIVLAR SAMARADORLIGINI OSHIRISH YO‘NALISHLARI

Muminov Bekzod Polvonovich

TDIU mustaqil izlanivchisi

Tijorat banklari aktivlari bank resurslaridan foydalanish yo‘nalishlarini ifodalovchi muhim iqtisodiy kategoriya bo‘lib, ularning tarkibi bankning daromadlilik darajasi, likvidligi, risklarga bardoshliligi hamda moliyaviy barqarorligini belgilab beradi. Aktivlar tarkibida, odatda, kredit qo‘yilmalari, investitsiya portfeli, boshqa banklardagi mablag‘lar, naqd pul va unga tenglashtirilgan aktivlar, shuningdek boshqa daromad keltiruvchi moliyaviy instrumentlar muhim o‘rin egallaydi. Ushbu aktivlarning o‘zaro nisbatini ilmiy asosda baholash bank faoliyati samaradorligini aniqlash, mavjud resurslardan foydalanish darajasini tahlil qilish va istiqboldagi moliyaviy strategiyani shakllantirishda muhim ahamiyatga ega.

Tijorat banklari aktivlarining shakllanish jarayoni jalb qilingan va o‘z mablag‘larining joylashtirilish yo‘nalishlari bilan bevosita bog‘liqdir. Bank aktivlari tarkibida kredit operatsiyalari yetakchi o‘rinni egallashi tabiiy bo‘lsa-da, ularning haddan tashqari yuqori ulushi likvidlik va kredit risklarining ortishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli aktivlar portfelini diversifikatsiya qilish, investitsiya operatsiyalarini kengaytirish, qisqa va uzoq muddatli aktivlar o‘rtasidagi optimal nisbatni ta’minlash tijorat banklari barqarorligi uchun muhim omil hisoblanadi.

Xalqaro darajadagi izlanishlarni o‘rganish asosida ta’kidlash mumkinki, tijorat banklari aktivlarini samaradorligini oshirish, mazkur jarayonda moliyaviy rejalashtirish, umuman, bank aktivlarini boshqarish va rivojlantirish aksariyat rivojlanayotgan mamlakatlar amaliyotida muhim hisoblanadi.

Naturalistik nazariyaning asoschilari - ingliz iqtisodchilari A. Smit va D. Rikardo, shuningdek, fransuz olimlari J. B. Sey, F. Bastiya hamda amerikalik iqtisodchi D. Mak-Kullox - kreditni iqtisodiyotdagi mavjud moddiy boyliklarning qayta taqsimlanish vositasi sifatida talqin qilganlar. Ularning fikricha, ssuda kapitali real ishlab chiqarish kapitalining bir ko‘rinishi bo‘lib, iqtisodiyotda moddiy resurslarning qayta aylanishini ta’minlaydi.

1950-yillarda R. Lukas tomonidan “ratsional taxminlar” konsepsiyasi asosida ishlab chiqilgan bu nazariya bank aktivlarini joylashtirishda mijozlarning kelgusidagi daromad oqimlarini prognozlashni asosiy mezon sifatida belgilaydi. Shu nuqtayi nazardan, aktivlar samaradorligini oshirish uchun banklar mijozlarning naqd pul oqimlari (cash flow), to‘lov qobiliyati, barqaror daromad manbalari va foyda marjasini inobatga olgan holda kredit ajratishi lozim. O‘zbekiston bank tizimi uchun

bu yondashuv mijoz asosidagi kredit riskini kamaytirish va aktivlardan olinadigan sof foydani (ROA) barqarorlashtirish vositasi sifatida amaliy ahamiyatga ega.

Bank aktivlarining dinamik o‘zgarishlarini tahlil qilish esa muayyan davr davomida aktivlar hajmi, tarkibi va sifatida yuz bergan o‘zgarishlarni aniqlash imkonini beradi. Bunday tahlil orqali kredit portfeli o‘sish sur’atlari, muammoli aktivlar ulushi, investitsiya qo‘yilmalari dinamikasi, likvid aktivlar darajasi hamda aktivlardan olinayotgan daromad ko‘rsatkichlari baholanadi. Natijada tijorat banklarining moliyaviy salohiyati, resurslardan foydalanish samaradorligi va risklarga nisbatan barqarorligi haqida ilmiy asoslangan xulosalar chiqarish mumkin bo‘ladi.

1-jadval

O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklarining 2020-2025-yillardagi aktivlari tarkibi[1] *mlrd. so‘m*

Ko‘rsatkichlar nomi	01.01.2022	01.01.2023	01.01.2024	01.01.2025	01.01.2026
Kassadagi naqd pul va boshqa to‘lov hujjatlari	10 686,3	19 309,1	20 201,8	25 154,3	25 617
Markaziy bankdagi mablag‘lar	31 514,6	36 592,1	33 228,0	34 511,8	43 925
Boshqa banklardagi mablag‘lar rezidentlar	13 302,5	17 423,7	24 368,5	29 175,9	27 713
Boshqa banklardagi mablag‘lar norezidentlar	25 074,0	37 688,3	28 862,5	36 039,3	51 738
Investitsiyalar va boshqa qimmatli qog‘ozlar	19 633,7	31 507,9	32 548,3	59 613,9	102 979
Mijozlarning moliyaviy instrumentlar bo‘yicha majburiyatlari	1 251,0	1 606,3	3 334,0	432,4	778
Kredit qo‘yilmalari, sof	316 382,4	378 909,2	457 847,1	514 692,6	587 039
Asosiy vositalar, sof	11 031,9	14 242,9	19 874,9	24 955,8	29 894
Aktivlar bo‘yicha hisoblangan foizlar	9 387,1	12 295,3	19 249,8	23 835,8	27 973
Bankning boshqa xususiy mulklari	1 339,4	3 065,5	4 483,5	6 558,9	9 613
Boshqa aktivlar	5 319,6	4 105,8	8 158,7	14 359,5	17 494
Jami aktivlar	**444 922,5**	**556 746,3**	**652 157,1**	**769 330,4**	**924 763**

Yuqoridagi 1-jadval ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, Jadval ma’lumotlari O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklari aktivlari tarkibida 2020-2025-yillar davomida sezilarli miqdoriy va tarkibiy o‘zgarishlar yuz berganligini ko‘rsatadi. Tahlil qilinayotgan davrda jami aktivlar hajmi 2022-yil 1-yanvardagi 444922,5 mlrd so‘mdan 2026-yil 1-yanvar holatiga 924763 mlrd so‘mga yetgan. Bu esa tijorat banklari aktivlari besh yillik davrda qariyb 2,1 barobarga oshganligini anglatadi. Mazkur o‘sish bank tizimida moliyaviy resurslar bazasining kengayib borayotgani, kreditlash hajmining ortgani, investitsion faollik kuchaygani hamda bank aktiv operatsiyalarining diversifikatsiyalasha-yotganidan dalolat beradi.

Tijorat banklari aktivlari tarkibida eng yuqori ulushni kredit qo‘yilmalari

[1] O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bank ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlangan.

egallamoqda. Jumladan, sof kredit qo‘yilmalari 2022-yil 1-yanvarda 316382,4 mlrd. so‘mni tashkil etgan bo‘lsa, 2026-yil 1-yanvar holatiga kelib 587039 mlrd. so‘mga yetgan. Bu davr mobaynida kredit qo‘yilmalari hajmi 270656,6 mlrd. so‘mga oshgan. Mazkur holat tijorat banklarining iqtisodiyot real sektorini moliyalashtirishdagi ishtiroki kengayib borayotganini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, kredit qo‘yilmalari aktivlar tarkibida yetakchi o‘rinni egallashi banklar daromad bazasini mustahkamlasa-da, kredit riski, muammoli aktivlar ulushi va likvidlikka bosim kabi omillarni doimiy nazorat qilish zarurligini ham oshiradi.

Tahlil davrida investitsiyalar va boshqa qimmatli qog‘ozlar hajmining jadal o‘sishi alohida e’tiborga molikdir. Ushbu ko‘rsatkich 2022-yil 1-yanvarda 19633,7 mlrd. so‘mni tashkil etgan bo‘lsa, 2026-yil 1-yanvarga kelib 102979 mlrd. so‘mga yetgan. Ya’ni mazkur aktiv turi besh yil davomida 5 barobardan ortiq o‘sgan. Bu tijorat banklarining faqat kredit operatsiyalariga tayanib qolmasdan, qimmatli qog‘ozlar bozori orqali daromad manbalarini diversifikatsiya qilishga intilayotganini bildiradi. Investitsiya portfelining kengayishi bank aktivlari tarkibida muvozanatni ta’minlash, likvidlikni boshqarish va barqaror foiz daromadlarini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Banklarning Markaziy bankdagi mablag‘lari ham tahlil qilinayotgan davrda o‘sish tendensiyasiga ega bo‘lgan. Xususan, ushbu ko‘rsatkich 2022-yil 1-yanvarda 31514,6 mlrd. so‘m bo‘lgan bo‘lsa, 2026-yil 1-yanvarda 43925 mlrd. so‘mga yetgan. Bu banklarning majburiy zaxira talablarini bajarishi, qisqa muddatli likvidlikni ta’minlashi hamda pul-kredit siyosati sharoitlariga moslashayotganini ifodalaydi. Shu bilan birga, ushbu aktivlarning haddan tashqari yuqori bo‘lishi bank resurslarining daromad keltiruvchi aktivlarga yetarli darajada yo‘naltirilmayotganidan ham dalolat berishi mumkin. Shu sababli Markaziy bankdagi mablag‘lar miqdorini likvidlik va rentabellik o‘rtasidagi optimal nisbat asosida boshqarish muhimdir.

Boshqa banklardagi mablag‘lar tarkibida ham sezilarli o‘zgarishlar kuzatilgan. Rezident banklardagi mablag‘lar 2022-yil 1-yanvardagi 13302,5 mlrd. so‘mdan 2026-yil 1-yanvarda 27713 mlrd so‘mga yetgan. Norezident banklardagi mablag‘lar esa shu davrda 25074,0 mlrd so‘mdan 51738 mlrd. so‘mga oshgan. Ayniqsa, norezident banklardagi mablag‘larning yuqori sur’atlarda o‘sishi tijorat banklarining xalqaro moliya bozorlari bilan aloqalari kengayib borayotganini, valyuta operatsiyalari va tashqi iqtisodiy faoliyatga xizmat ko‘rsatish hajmi ortayotganini ko‘rsatadi. Biroq bunday aktivlar valyuta riski, foiz stavkalari o‘zgarishi va tashqi moliyaviy muhitdagi beqarorlikka nisbatan sezgir bo‘lishi mumkin.

Kassadagi naqd pul va boshqa to‘lov hujjatlari 2022-yil 1-yanvardagi 10686,3 mlrd. so‘mdan 2026-yil 1-yanvar holatiga 25617 mlrd. so‘mga yetgan. Ushbu o‘sish banklarning joriy likvidlikni ta’minlash, mijozlar to‘lov talablarini o‘z vaqtida bajarish va naqd pul aylanmasiga xizmat ko‘rsatish imkoniyatlari kengayganini bildiradi. Shu bilan birga, naqd pul va unga tenglashtirilgan aktivlarning yuqori ulushi bank uchun xavfsizlik va likvidlik nuqtayi nazaridan ijobiy bo‘lsa-da, daromadlilik jihatidan kredit va investitsiya aktivlariga nisbatan past samaradorlikka ega.

Asosiy vositalar, sof ko‘rsatkichi ham izchil o‘sish tendensiyasiga ega bo‘lib, 2022-yil 1-yanvarda 11031,9 mlrd. so‘mni, 2026-yil 1-yanvarda esa 29894 mlrd. so‘mni tashkil etgan. Bu banklarning moddiy-texnik bazasi, filial infratuzilmasi,

axborot texnologiyalari va raqamli xizmat ko‘rsatish tizimlariga investitsiyalar hajmi oshayotganini ko‘rsatadi. Ayniqsa, raqamli bank xizmatlari rivojlanayotgan sharoitda asosiy vositalar va texnologik infratuzilmaning kengayishi bank xizmatlari sifati va operatsion samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Aktivlar bo‘yicha hisoblangan foizlar hajmining 2022-yildagi 9387,1 mlrd so‘mdan 2026-yilda 27973 mlrd. so‘mga oshgani banklarning foiz daromadlari bazasi kengayib borayotganidan dalolat beradi. Bu, avvalo, kredit qo‘yilmalari va foiz keltiruvchi boshqa aktivlar hajmining ortishi bilan bog‘liq. Biroq ushbu ko‘rsatkichning keskin o‘sishi bilan bir qatorda, hisoblangan foizlarning o‘z vaqtida undirilishi, muddati o‘tgan foizlar ulushi va aktivlar sifati masalalarini ham alohida tahlil qilish zarur.